

GULYÁS JUDIT

NÉPMESE ÉS GYEREKIRODALOM

Frankovics György: *A bűvös puska: Népmesék romákról,*
Herbst László illusztrációival, Bp., Móra, 2015

A népmese a magyar kultúrában immár bő évszázada a folklór vagy a gyerek-irodalom érdekkörébe tartozik, és ezt az összefüggést szinte evidenciának tekintjük, holott nem biztos, hogy az.¹ A magyar gyerekirodalom történetére vonatkozólag jórészt feltáratlanok a források, és meglehetősen esetlegesek az ismereteink.² Mindenesetre a népmese ma sokak számára különleges értékek hordozója, az „igazi” mese. Ugyanakkor a kortárs könyvpiacra gyerekeknek szánt új magyar népmesegyűjtemények nem igazán vannak jelen. A Benedek Elek-, Arany László-, Illyés Gyula- (és a nemzetközi anyagból természetesen Grimm-) meséknek számos újrakiadása, átdolgozása, feldolgozása, válogatása lát napvilágot, de valójában ez az a népmesei alapkörpusz, amely évtizedek óta meghatározza a könyvpiacot, és amelynek szövegbázisa nem igazán bővül. Ennek egyik oka az, hogy az 1960-as években még jól gyűjthető hagyományos mesemondás az ezredfordulóra már csak marginális közösségekben és/vagy elsősorban a romák között volt élő gyakorlat a magyar nyelvterületen. Egyfelől tehát a hagyományos

1 Bővebben ld. GULYÁS Judit, *„mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?” A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában*, Bp., Akadémiai, 2010, 13–58.

2 A magyar gyerekirodalom történetének elbeszélhetőségére vonatkozó szempontokat ld. HERMANN Zoltán, *Vázlat a magyar gyerekirodalom történetéhez = Mesebeszed: A gyerek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, MÉSZÁROS Márton, SZEKERES Nikoletta, Bp., Fiatal Írók Szövetsége, 2017, 15–32, HANSÁGI Ágnes, *Kánonon innen és kánonon túl: Megjegyzések a „gyerekirodalmi kánon” és a „gyerekirodalmi klasszikusok” kérdéséhez = Uo.*, 33–52.

mesemondás funkcióját veszítette az egyes közösségekben,³ másfelől az elmúlt két évtizedben a folklorzisztikai népmesekiadás korábbi lehetőségei is beszűkültek, nincs megfelelő kapcsolat kiadók és szerkesztők, valamint a gyűjtők és néprajzkutatók között. Ezért a több mint húszezer lejegyzett szövegből álló magyar népmesekorpusznak csupán egy töredéke jelent és jelenik meg nyomtatásban, vagyis nagy része ismeretlen az olvasóközönség előtt.⁴ Azt is meg kell jegyezni, hogy nemcsak gyerekközönségnek szánt, de szaktudományos apparátussal ellátott magyar népmese gyűjtemény is alig jelent meg az elmúlt pár évben.⁵

Ha tehát 2015–2016 folyamán kiadott, gyerekolvasóknak-hallgatóknak szánt új magyar népmese gyűjteményt keresünk, a bőség zavara nem okoz gondot a válogatásban. Frankovics György *A bűvös puska: népmesék romákról* című könyve ugyanakkor egyáltalán nem csak a sovány kínálat miatt figyelemreméltó munka. A kötet egy, a 20. század végén Dráva menti beás cigány közösségekben végzett gyűjtés eredményeként jelent meg

-
- 3 Miközben a folklorzizmus keretében, elsősorban városi-középosztálybeli-értelmiségi közegben, felértékelődött a szerepe.
 - 4 A *Magyar népmesekatalógus* (MNK) kötetei az 1980-as évekig ismert magyar nyelvű, kéziratos vagy kiadott meseszövegek bibliográfiai adatait, illetve lelőhelyét tartalmazzák. A kötetek alműfajok (állatmese, tündérmese, legendamese, novellamese stb.) szerint rendezik az anyagot, azon belül pedig az Aarne-Thompson (AaTh) nemzetközi típuskatalógushoz illeszkedve mesetípusok szerint sorolják fel a szövegváltozatokat. (*Magyar népmesekatalógus*, I–X/1., főszerk. KOVÁCS Ágnes, Bp., MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1982–2001) A jelenleg érvényben lévő nemzetközi típuskatalógusból (ATU) egyebek mellett arról lehet tájékozódni, hogy egy-egy mesetípus mely népek körében ismert, valamint hogy egyes motívumok (béka, könny, kard, mostoha, szégyen stb.) milyen mesetípusok szövegeiben fordulnak elő. (Hans-Jörg UTHNER, *The Types of International Folktales, A Classification and Bibliography*, I–III, Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia, 2004) A szövegváltozatok adatait tartalmazó katalógusoknak tehát igen fontos konkrét, gyakorlati szerepük van (lehetne) a népmese kiadványok anyagának válogatása, illetve egy-egy mesei téma vagy mesetípus értelmezése során. Mégis, úgy látom, e nélkülözhetetlen adatbázisok a szűk szakmán kívül alig ismertek.
 - 5 A történeti anyagból kiemelkedik Belatini Braun Olga és Kálmány Lajos gyűjteménye, amelyek az 1940-es évek csíkszentdomokosi, illetve a századforduló alföldi mesehagyományáról adnak képet. *Estefia, Éjjelfia, Hajnalfia, Csíkszentdomokosi népmesék* BELATINI BRAUN Olga gyűjtésében, s. a. r., szerkesztette és a jegyzeteket írta BENEDEK Katalin, a bevezető tanulmányt írta HERMANN Zoltán, Bp., Balassi, 2013; KÁLMÁNY Lajos, *Alföldi gyűjtés*, közreadja FORRAI Ibolya, RAFFAI Judit, Bp., Balassi, 2015.

2015-ben a Móra Kiadó gondozásában. Mint könyvtárgy kiemelkedő esztétikai minőséget képvisel: a könyvtervet és az illusztrációkat Herbszt László készítette. Az utószót a gyűjtő (és fordító) Frankovics György írta. A kötet a Könyvmecénás program keretében, vagyis magánszemélyek anyagi támogatásával jelenhetett meg.

A Drávafokon született Frankovics György, *Duro* Franković (1945–2016) újságíró, tanár, szerkesztő elsősorban a magyarországi horvát nemzeti-ség hagyományos kultúrájának feltárásával foglalkozott sokrétű életműve során. Az 1960-as évek második felében a pécsi főiskola történelem-dél-szláv szakos hallgatójaként kezdett folklórgyűjtésbe a Baranya Megyei Néprajzi Múzeum támogatásával. Évtizedeken át publikálta e gyűjtések eredményeit, nagyjából horvátul. 2004-ben a Móra Kiadó jelentette meg *A gyöngyszemet hullató leány: Dráva menti népmesék* címmel horvát mesegyűjtésének magyar fordítását, 2011-ben a Napkút Kiadó tette közzé a Dráva menti horvát és cigány népmeséket tartalmazó, *Katona a majmok országában* című kötetet. 2014-ben ismét a Móra Kiadónál látott napvilágot *A gyermek és a sárkány: Magyarországi horvát népmesék és mondák* címet viselő gyűjteménye, ezt 2015-ben követte *A bűvös puská*, amely elsősorban a Dráva menti horvátokkal azonos falvakban élő roma mesemondók repertoárját mutatja be, más forrásokból származó anyaggal kiegészítve.

A kétszáz oldalas kötet három részből áll: a *Dráva menti cigány népmesék* című fejezet huszonöt történetet tartalmaz, a *Cigányokról szóló Dráva menti horvát népmesék* három, az utolsó, *Balkáni cigány mesék és mondák* című rész pedig harminchárom szöveget. Azért nem a *mese* szót használom, hanem általánosabb kategóriákat, mert a kötet nem csupán meséket tartalmaz, hiszen eredetmondák és hiedelemmondák is olvashatók benne. A kötet fűlszövege és Frankovics György utószava szerint az első egységbe tartozó elbeszéléseket elsősorban Dráva menti többnyelvű roma, felsőszentmártoni, illetve lakócsai mesemondóktól gyűjtötte, a második fejezet három szövege felsőszentmártoni horvát elbeszélőktől származik, míg az utolsó részben horvátországi horvát, szerbiai és bosznia-hercegovinai elbeszélések fordítása olvasható. Az említett eredetmondák és hiedelemmondák mellett a mese több alműfaja is felbukkan a kötetben, így a szinte kötelező tündérmese mellett novellamese és legendamese is előfordul.

Ez a könyv jó példája annak, hogyan juthatnak el hagyományos mesemondás során rögzített szövegek a gyerekolvasókhöz, hogyan lehet átlépni azt a határt, amely a szűkebb szakma által használt, korlátozott elérhetőségű néprajzi forráskiadványok, illetve a szélesebb olvasóközönségnek szánt, könyvpiaci forgalomba kerülő kötetek között létezik. Az etnikai, illetve nemzetiségi kisebbségek hagyományos kultúrájának közkinccsé tétele, a civilek és a kiadó összefogása annak érdekében, hogy egy értékes szövegcsoporthoz eljusson az olvasókhöz, valamint a kimagasló vizuális megjelenítés elismerésre méltó és követendő kezdeményezés, legalábbis számomra feltétlenül az.

Ugyanakkor a kötet azt is példázza, hogy milyen szerkesztési problémák jelentkezhetnek egy népköltési gyűjtés sajtó alá rendezése során. A továbbiakban azt szeretném bemutatni, hogy folklorisztikai szempontból milyen jellegű kérdések merülhetnek fel gyerekirodalomként az olvasóközönség elé kerülő népmese-gyűjtések kiadása kapcsán.

A kötet címe, *A bűvös puska*, figyelemfelkeltő és emlékeztető cím. Varázslat és vadászat összekapcsolódásának gazdag kultúrtörténeti háttere van. Ez esetben az egyik balkáni cigány mese címének átvételéről van szó: az anekdota és a tréfás mese határán egyensúlyozó történet azt beszéli el, hogy Román, egy „roma törzsfőnök” mordálya hogyan lövi le önállóan, magától, a szegény Iván tehenét – a tehen ugyanis felzabálta Román törzsfőnök aranypénzekkel feldíszített övét. Kettős igazságszolgáltatás jelentkezik: a tehen bűnhődik, Román viszont kártalanítja a szegény Ivánt a tehen kivégzése után. A mágia ironikus, kifordított értelmezése jó példa lehet a roma mesehősöknek a többségi társadalom által deviánsnak tekintett, a romák szerint viszont kreatív életvezetési stratégiáira és létszemléletére.

A gyűjtemény alcíme *Népmesék romákról* azonban már problémákat vethet fel, mert a kötet egyrészt nem (csak) népmeséket tartalmaz (hiszen, mint említettem, a monda több alműfaja is megjelenik benne, sőt mitikus elbeszélések is), másrészt egyáltalán nem csak romákról szóló meséket tartalmaz. A korpusz fő problémája a heterogenitása és az, hogy miközben a szövegeket egy etnikus csoporthoz köti, valójában homályban marad az egyes szövegek kontextusa és forrása: ki, mikor, milyen közönségnek

mondta ezeket a meséket. És ez nem pusztán a folklorisztikai filológia körébe tartozó szörszálhasogatás, mert ezen információk hiánya megnehezíti a mesék értelmezését.

A kötet több olyan történetet is tartalmaz, amelyekről nem állítható, hogy azok romákról szólnának. Például *A fiú és a rossz leánytestvér* című mesében, amely a hűtlen anya/nővér mesetípus (AaTh 315) egy variánsa, egyetlen szereplő sem roma. A *Kiből lett a teknősbéka* című, közismert legendamesében (MNK 751₁) szintén nincsenek roma szereplők – ellentétben azokkal a kötetben szereplő történetekkel, amelyek a cigány és az ördög, a cigány és az óriás vetélkedését, és általában véve a cigány emberek furfangját testesítik meg. Ezek esetében az összekötő kapocs tehát nem az, hogy *romákról* szólnak, hanem az, hogy *romáktól*, vagyis roma mesemondók repertoárjából származnak.

Más esetben is kérdéses, hogy egy adott mese, amelyet horvát mesemondó mesélt, miért a romákról szóló mese példajaként szerepel. *A tojásból teremtett lány* című történet például az álmenyasszony alakja köré épülő, egész Európában, de különösen a Földközi-tenger térségében közkedvelt fehér és fekete menyasszony mesetípus egy variánsa (AaTh 408). Ezekben a mesékben az álmenyasszony szinte mindig sötét bőrű (Ibériában mór, Közép-Európában cigány), ez kötelező eleme ennek a mesetípusnak, tehát az, hogy cigány szereplő jelenik meg benne, nem feltétlenül a cigány–magyar–horvát együttélésből származó tapasztalat, hanem narratív konvenció. Érdekes lenne ugyanakkor azt tudni, hogy szerepelt-e ez a mese a helyi romák repertoárjában: ebben a mesében ugyanis a sötét bőrű, itt cigány álmenyasszony hagyományosan annyira negatív karakter (szemben az ártatlan fehér hősnővel), ami kérdésessé teszi, hogy roma mesemondó azonosulna-e ezzel az ábrázolással és aktív repertoárja részeként használná-e a történetet. Frankovics György utószavában és interjúiban is említette, hogy mennyire önreflexív-önironikus a romák ön-ábrázolása meséikben, milyen kedvvel részletezik a devianciát a roma mesehősök esetében. Csakhogy ezek a devianciák általában a nagy erejű hős–furfangos hős ellentétre épülnek: ezen ábrázolás szerint a roma lusta, felelőtlen, szeret mulatni és tékozolni, de furfangos, vagyis a paraszti életformába és munkarendbe nem illeszkedik ugyan (tücsök a hangyák világában), de konfliktushelyzetben

leleményessége révén győzelmet arat. Ám nem gonosz, különösen nem ártatlan-védetlen karakterekkel szemben.

Ugyanezért kérdéses lehet az is, hogy például a harmadik részben szereplő, balkáni cigány meseként klasszifikált *A cigány kovács négy szege* című történet milyen mesemondótól, milyen kontextusban hangzott el. E történet szerint ugyanis a pénzéhes cigány kovács volt az, aki tevőlegesen hozzájárult Jézus kínhalálához, hiszen, miután mindenki más visszautasította, ő készítette el a négy szeget a keresztre feszítéshez a római katonák számára (miközben a többi kovács a kínhalált is vállalta, mégsem volt hajlandó erre). Kérdés, hogy a Közép-Európában hagyományosan római katolikus, a Balkánon ortodox keresztény roma közösségek identitásának formálásába hogyan illeszkedik egy ilyen történet. Hiszen itt az elbeszélés logikája szerint egy cigány kovács bűnrészességének következménye jogos büntetésként kiterjed az egész cigány népre emberöltőkön át. És nem világos (itt sem), hogy romák mesélték-e a történetet, vagy pedig külső szempontot tükröz, és egy másik közösséghez tartozó mesemondó romákról szóló stigmatizáló történetét olvashatjuk itt.

Emellett nem vagyok bizonyos abban, hogy ilyen szövegnek szerepelnie kell egy *gyerekeknek szánt mesekönyv*ben. Ennek kapcsán joggal merül fel a kérdés: meghamisítjuk-e a gyűjtést, cenzúrázzuk-e a meséket, ha ilyen szövegeket kihagyunk. Egy néprajzkutató számára a szakmai norma az, hogy a szövegek lejegyzése és kiadása során a lehető legminimálisabb mértékben avatkozzék be azokba. Szövegek, szöveghelyek törlése, átírása nem megengedhető. Még így sem jöhet létre tökéletes hitelességű lejegyzés a szóbeliség-írásbeliség közötti médiumváltás sajátosságai miatt, de a dokumentátor szerepe azt írja elő, hogy a változtatások minimálisak és nyilvánosak legyenek (az olvasót tájékoztatni kell a szövegformálás szempontjairól és technikáiról). Egy adott repertoárt lehetőség szerint a maga teljességében kell bemutatni.⁶ Ez a szakmai norma; ugyanakkor

6 VOIGT Vilmos, BALOGH István, *A népköltési (folklor)alkotások kritikai kiadásának szabályzata*, Bp., Akadémiai, 1974; NAGY Ilona, *A népköltési gyűjtemények kiadásáról* = Uő, *A Grimm-meséktől a modern mondáig: Folklorisztikai tanulmányok*, szerk. GULYÁS Judit, Bp., L'Harmattan, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2015, 83–96.

ebben a helyzetben kétségeim vannak a tekintetben, hogy helyes-e ennek alkalmazása.

A szóban forgó szöveg nemcsak egy fiktív, aljas cigány emberről szól, hanem eredetmagyarázó történetként a cigányok állandó menekülésének okát beszéli el – és legitimálja azt, hogy az ő sorsuk a menekülés (és ennek implikációjaként az üldözés).

Ez a szeg azóta is megjelenik a Jézus felfeszítésére szolgáló szegeket készítő kovács utódainál. Amikor megjelenik, akkor a romák futásnak erednek. Ezért aztán a romák valami elől állandóan menekülnek.⁷

Ez az etnikusan kiterjesztett és jogosnak ábrázolt büntetésről és kollektív bűnhődésről szóló elbeszélés adalék lehet az etnikus sztereotípiák működéséhez, s így különféle elemzések és értelmezések tárgya vagy forrása lehet, helye van egy néprajzi forráskiadványban, de nem hiszem, hogy kontextusától megfosztva alkalmas szélesebb olvasóközönség, és különösen nem gyerekolvasók/hallgatók számára. A szöveg állít valamit: egy cigány kovács gonosz és buta ember volt, akinek minősített gonoszsága a Megváltó halálához vezetett, ennek büntetése vezet az összes egykor volt, jelenlegi és eljövendő cigány ember, nő, férfi, gyerek (jogos) bűnhődéséhez.

Frankovics munkája gyerekeknek szánt mesekönyv. Képzeljük el, hogy egy gyerek olvassa ezt, vagy olvassa fel neki egy felnőtt. Az írott szó, a könyv, a felnőtt, mind az autoritás megtestesítői számára. Ha kinyomtatták, ott van leírva, akkor az úgy van, az a személytelen igazság megnyilvánulása. Azokat, akiknél még nem biztos, hogy működik a kritika, a reflexió egy narratívával szemben (hiszen e befogadásnak lényegi sajátossága a beleélés, az azonosulás, a fikció világában való elmerülés), az ilyen történetek üzenete sokkal mélyebben és személyesebben érinthet. Magyarországon romának születni stigmatizált lét. Az írás hatalma pedig személyteleníti és kodifikálja a stigmát.

7 FRANKOVICS György, *A bűvös puská: Népmesék romákról*, HERBSZT László illusztrációival, Bp., Móra, 2015, 113.

Ezt enyhítheti, hogy ha már közöljük ezt a szöveget egy gyerekeknek szánt könyvben (ami tehát eleve kérdés számomra), akkor teremtsünk köré kontextust, amellyel relativizálható a kijelentés. Ha a mese végén egy sorban szerepelne, hogy ki, mikor, hol mesélte azt, akkor máris egy bizonyos ember megnyilvánulása lenne (még ha hagyományozódó történetről van is szó), és nem pedig általános érvényű verdikt.

*Ad usum Delphini:*⁸ a kérdés tehát az, hogy morális (ideológiai) megfontolások miatt sérüljön-e a hitelesség elve. Ez egy olyan dilemma, amelyre különféle válaszok adhatók. Mindenesetre a mesék mindig is a szocializáció eszközei voltak, éppen azért, mert egy adott társadalom értékei, normái a magukkal ragadó fikciós narratívák révén sokkal hatékonyabban tudnak beépülni a gyerekek személyiségébe.⁹ Illúzió a szűrő nélküli gyerekirodalom képzete. Már maga a gyermekirodalom fogalma (amely történeti képződmény, az újkori nyugat-európai társadalmak terméke) is egy előzetes szűrő meglétét implikálja, hiszen olyan szépirodalmi műveket válogat ki, amelyek a szerző, illetve a kiadó vagy az állam képviselőinek intenciója szerint alkalmas olvasmányok gyerekek számára. A gyerek és a mese között ott áll a felnőtt, aki megírja, illusztrálja, szerkeszti, kiadja, eladja és megvásárolja (felolvassa) a mesét. Létrehoz, közvetít, beavatkozik és szelektál.

Ami a kötet utolsó fejezetét, a balkáni cigány meséket illeti, az utószó-ból megtudhatjuk, hogy horvátországi, szerbiai és bosznia-hercegovinai

8 A kultikus beszédmód képviselői a mesét (éppen mert valamiféle kortól-társadalomtól független, örök bölcsesség hordozójának tekintik) hajlamosak ártatlan műfajként kezelni, amelyet nem érínthet a politikai-ideológiai kisajátítás. Bár például a Grimm testvérek mesegyűjteménye mint a német faj és lélek kvintesszenciája nemzeti intézmény rangjára emelkedett a náci Németországban, ennek folyományaként 1945 és 1949 között az amerikai és brit hadsereg kivonta a példányokat a németországi könyvtárakból és iskolákból. Ruth B. BOTTIGHEIMER, *The Publishing History of Grimm's Tales: Reception at the Cash Register = The Reception of Grimm's Fairy Tales: Responses, Reaction, Revisions*, ed. Donald HAASE, Detroit, Wayne State University Press, 1993, 78–101. A politika vezérelte textológiai hazai közegben ld. SZÖRÉNYI László, *Delfinárium: filológiai groteszkek*, Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1998; a politikai korrektség és a kánon összefüggéseiről ld. FARKAS Zsolt, *Kánonvita és kultúrháború az Amerikai Egyesült Államokban = Úó, Most akkor*, Bp., Filum, 1998, 5–37.

9 Jack ZIPES, *Fairy Tales and the Art of Subversion: The Classical Genre for Children and the Process of Civilization*, London, Heinemann, 1982; Ruth B. BOTTIGHEIMER, *Grimms' Bad Girls and Bold Boys: The Moral and Social Vision of the Tales*, New Haven, Yale University Press, 1987.

szövegeket fordított magyarra Frankovics György, de az nem világos, hogy milyen nyelvből. (Egyébként az sem világos, hogy a Dráva menti, többnyelvű beás cigányoktól milyen nyelven gyűjtött.) Ami az úgynevezett balkáni meséket illeti, ezek olvasása mellett/után is segítséget jelentene az olvasónak (nekem legalábbis biztosan), ha szerepelne a forrás: ki, mikor, hol mesélte az adott történetet és milyen közönségnek. Hiszen a Horvátország–Szerbia–Bosznia–Hercegovina régió meglehetősen nagy, és etnikailag és kulturálisan nagyon is tagolt ahhoz, hogy összevonva kezeljük: íme ez a balkáni romák mesehagyománya. Vagy a romákról szóló narratív hagyomány? Ez nem világos.

A források megjelölése azért is segítséget jelenthetne a szövegek értelmezésében, mert azok több helyütt is erőteljesen írott nyelvi formákat tükröznek, olyan stílárís vagy szintaktikai megoldásokat, amelyekről nehéz elképzelni, hogy élőszóbeli mesemondás lenyomatai lennének. Néhány példa:

Idővel aztán a település terjeszkedni kezdett, egyre nagyobbra nőtt, majd szűkössé vált, hogy tartalékaival minden ott élő éhes szájat ellásson, enni adván nekik. Így aztán az ott lakók között veszekedésekre került sor. Napirenden voltak az összetűzések, s hogy nagyobb problémákra és vérontásra ne kerülhessen sor...¹⁰

*Egy ősi legenda arról szól, miképpen hagyták el a romák Indiát. A mese elmondja, hogyan éltek a Gan folyó mentén...*¹¹

A törzs főnöke egy idős ember volt [...] gonosz, a veséig hatoló, dorgáló szemvillantásával adta azonnal mindenki tudtára, hogy nem hétköznapi teremtmény¹²

10 FRANKOVICS, *i. m.*, 102.

11 *Uo.*, 104. Szóbeliségben nem jellemző az ilyen műfaji önreflexió. Kiemelések tőlem.

12 *Uo.*, 114.

stb. Tehát ilyen esetekben a forrás megjelölésének hiányában az olvasóban bizonytalanságérzet marad: az eredeti, közelebbről nem adatolt balkáni szövegek ilyen körülményesek-e nyelvileg (ez is előfordulhat, csak akkor ezt világossá kell tenni), vagy ez a vonás a fordítás sajátossága-e.

Emellett e műfajilag, tematikusan és forrását tekintve is heterogén korpusz három fő egységén belül tisztázatlan az is, hogy milyen rendezőelv szerint követik egymást a szövegek. Ez az elv bármi lehet, de ezt érdemes egyértelművé tenni az olvasó számára (pl. mesemondó, település, kronológia, műfaj, alműfaj, téma).

Összességében tehát egy, akár gyerekeknek szóló, népmeseegyűjtemény esetében a mesemondás alapadatainak feltüntetését nem a néprajzi forráskiadványoktól elvárt normarendszer kritikátlan átültetése miatt vélem szükségesnek. Senki nem várja el, hogy egy ilyen kiadvány ötvenoldalas bevezető tanulmányt és húszoldalas jegyzetapparátust közöljön, ez teljes műfaji szereptévesztés lenne. Ugyanakkor a népmese nem valamiféle absztrakt entitás, hanem konkrét szövegek (*variánsok*) folyamatosan és dinamikusan változó hálózata, amely egyes többé vagy kevésbé tehetséges *elbeszélők* személyes előadása és a közösségükkel, közönségükkel való aktív kapcsolatuk nyomán és egy *gyűjtő* közbenjárásával maradhatott fent az írásbeliségben. Tulajdonképpen nevük feltüntetése egyfajta tiszteletadás is lehetne a mesemondók iránt, ha már a szerzői jog nem ismeri el a mesemondó jogát a szöveghez, és csak a gyűjtőt és a szerkesztőt ruházza fel a népmeseegyűjtemény megjelentetése kapcsán jogokkal és jogdíjjal. A kötetek végén egy rövid, apró betűs, egy lapnyi terjedelmű lista beillesztése, amely tájékoztatna arról, hogy az egyes meséket ki, mikor, hol mondta el, és ki gyűjtötte (hiszen a népmese nem úgy terem, mint a vadkörte a fán), több szempontból is hasznos lehetne.

A minimális kontextus megteremtése relativizálhatná emellett a mese-műfaj kapcsán oly népszerű túláltalánosítást is, amely szerint a mese *mindig*, az idők kezdetétől fogva létezett, *mindenhol* ismerik, örök és *ősi* bölcsességet rejt stb. Ez a nézet sajnos nem támasztható alá adatokkal. Ha csak a mese legismertebb alműfaját, a tündérmesét tekintjük, ez egyáltalán nem elemi forma, hanem olyan bonyolult narratív konstrukció (ráadásul prózai, holott az emlékezésen-felidézésen alapuló szóbeli kultúrákban a

verses-énekelt forma az elsődleges, lásd eposzok), ami eleve kétségessé teszi ezt az elképzelést. A mesemondás, 'fikciós narratívák elbeszélése' értelemben valóban igen régóta létezhetett, de például a tündérmese műfaja a világ számos területén ismeretlen, és az európai írásbeliségben sincs nyoma a 16. századig. Jónéhány kutató szerint, Albert Wesselskitől Honti Jánoson át Ruth Bottigheimerig és Willem de Blécourtig, azért nincs, mert csupán a középkor végén jött létre. Ha így is van, ez szerintem mit sem von le a tündérmese-hagyomány értékéből.

Az említett adatok rövid felsorolása emellett valamelyest érzékelhetővé tehetné az olvasó számára a mesemondás társadalmi-kulturális beágyazottságát is, hiszen ma már nehéz felidézni és megérteni a szóbeli mesemondás tradicionális gyakorlatának működését,¹³ vagyis azt a közösségteremtő, nemcsak narratív, hanem dramatikus készségeket is igénylő, a közönség aktív visszajelzését a narráció menetébe beépítő előadásmódot, amely nem egyezik meg a mese mai, meglehetősen ritka szóbeli használatának módozataival, mert sem a felolvasással, sem a mesemondó (sztár) stand-up előadásával nem egyenértékű. Ez utóbbiak ugyanis passzív és aktív félre bontják a résztvevőket, míg a tradicionális mesemondás során a közösség együtt hozta létre az alkotást. A közösség elfogadása nem egyszerű izlésbeli kérdés volt, hanem a szóbeli kultúrában valamely szöveg, így egy adott mese fennmaradásának egyetlen esélye.

Autentikus, a szóbeliségből *in situ*, betűhíven lejegyzett népmesét közölni egyáltalán nem egyszerű. És nemcsak lejegyezni és kiadni, hanem olvasni sem egyszerű. Ennek oka az, hogy a szóbeliségben mondott mesék nem a lineáris, passzív olvasás számára jöttek létre,¹⁴ hanem egy interaktív, performatív szituáció részeként, amelyben a szöveg mellett a mesemondó

13 Vö. NAGY Gabriella Ágnes, *Hagyományos (nép)mesemondás = Mesebeszéd... , i. m., 169–222.*

14 Egyébként általában véve a 2–6 éves, vagyis olvasni még nem tudó gyerekek számára készült bármilyen mesekönyvnél is az elsődleges használat a *felolvasás* révén a *szóbeliség* közege lenne. Ezek a mesék mediális helyzetüket tekintve sajátos, köztes pozícióban vannak: bár nyomtatott szövegek, ám a befogadói célcsoport számára az írásbeliségen keresztül nem, csak a szóbeliség révén hozzáférhetőek. Benyomásom szerint a jelenleg piacon lévő szövegek egy jó része viszont olyan előre- és visszautalásokból, közbevetésekből, alárendelésekből, igenevesített szerkezetekből építkezik, amelyek idegenek a szóbeli kommunikáció természetétől, ezért nehezítik

nonverbális kommunikációjának, gesztusainak, hanghordozásának, mimikájának, valamint mesemondó és közönsége közös tudásának legalább ekkora szerepe volt az élmény, a fikció okozta varázslat létrejöttében. A Grimm-mesék, vagy Arany László és Benedek Elek meséi, tehát éppen azok a mesék, amelyek a legnépszerűbbek az olvasók körében, az igazi bestsellerek, amelyeket a legtöbb gyerek és felnőtt nagyjából ismer, és amelyek egy adott nemzeti vagy nemzetközi kulturális szótár részét képezik, ebben az értelemben nem autentikus meselejegyzések, mert nem egy-egy konkrét szóbeli előadás betűhív lenyomatai, hanem jelentős meseismerettel, sőt, mesemondó kompetenciával rendelkező személyek íróasztal mellett, hosszadalmas munkával megalkotott, átstilizált, tökéletes szerkezetűvé formált, olvasásra és felolvasásra szánt, a szájhagyományozott mesékből kiinduló, de alapvetően az írásbeliség közegében létrejött és az olvasás által lehetővé váló befogadás mechanizmusait szem előtt tartó szövegei. Ezek az úgynevezett könyvmesék (*Buchmärchen*) tehát a szóbeli mesemondáson alapultak, de szerzőik esztétikai és ideológiai szempontokat is figyelembe véve formálták a szövegeket, mielőtt azok nyomtatásban a nyilvánosság elé kerültek volna.¹⁵

A népmese és a könyvmese is történeti termék. Folyamatosan változott és fiktív volta mellett az adott közösség, társadalom, kor normáit és vágyait tükrözte, sok esetben konzerválta. A magyar kultúrában az utóbbi évtizedekben egyfajta kultikus beszédmód épült ki a népmese köré, mint valamiféle örök időtől fogva létező,¹⁶ társadalomtól és kortól független, absztrakt módon az úrben lebegő bölcsesség-gyűjtemény, életvezetési kalauz és narratív horoszkóp köré, amely titkát csak az avatottak számára fedi fel, akik azután ezt megoszthatják híveikkel. Ezzel a megközelítéssel önmagában nincs is probléma, mert ha az emberek egy bizonyos része

a hallás útján történő befogadást. Erre talán érdemes lenne szerzőknek és szerkesztőknek figyelmet fordítaniuk.

15 NAGY Ilona, *A Grimm testvérek mesegyűjteményéről* = *Uő, A Grimm-meséktől a modern mondáig: Folklorisztikai tanulmányok*, szerk. GULYÁS Judit, Bp., L'Harmattan, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2015, 83–96.

16 A 18. század közepét megelőzően például nem ismerünk magyar tündérmeseszöveget.

igényli ezt, én lennék a legutolsó, aki ennek ellentmondana, hiszen az ezotériával kevert konyhapszichológia szinte világmagyarázatként képes funkcionálni. Bár szerintem a népmesének ez a fajta felstilizálása a narratív fikció iránti elementáris emberi igény lebecsülésén alapul (kell lennie valamilyen rejtett tudásnak benne, a fikció maga nem elég), és majdnem mindig együtt jár a műmese/irodalmi mese/kortárs mese leértékelésével. A népmese az igazi mese; az irodalmi mese az „csak” dicséretes próbálkozás.

A népmesének valóban van pár komoly előnye: az egyik az, hogy például a befogadók érdeklődését leginkább felkeltő tündérmesék esetében olyan komplex, ugyanakkor ökonomikus és hatásos narratív szerkezetet képes működtetni, ami a szóbeli létmód természetes következménye. Mivel a szóbeliségben csak a releváns információk és narratívák maradhatnak fent és hagyományozódhatnak, ezért ezek kipróbált, tesztelt narratív konstrukciók, amelyekhez olyan tematika társul, amely évszázadokon át képes volt Indiától Írorszáig az emberek érdeklődését felkelteni, fantáziáját megragadni. Így a népmese számos léhelyzetet megidéz és számos problémára választ ad. Számos problémára pedig nem, vagy egysíkú magyarázatot ad.

A népmesékben a mostoha például mindig gonosz, és még akkor is, ha ennek lehet pszichológiai magyarázata (pl. hasítás, split mother), vagy éppen történelmi oka (a kora újkori Európában a halálózások magas száma, az özvegyek újraházasodása), egy 21. századi gyerek olvasó/hallgató erre nem valószínű, hogy reflektálni tud: ő úgy szocializálódik a mesék révén, hogy egy apa második felesége (hiszen a mesékben a mostohák mindig nők, a férfiakról e tekintetben nem esik szó) természetesen csakis negatív, ártó lény lehet. Mesetípusok szólnak a testi fogyatékkal élők kigúnyolásáról (AaTh 1965), arról, hogy a vitatkozó feleséget a férj beledobja a folyóba, a kútba vagy megveri (AaTh 1365), vagy éppen arról, hogy a szembejövő zsidó embert minden ok nélkül „csak úgy”, véresre táncoltatják a túskebokban (AaTh 592)¹⁷ stb. Ez is népmese. Nyilván nem várható el, hogy egy népmese konfliktus- és agressziómentes, kilúgozott

17 GÖRÖG-KARÁDY Veronika, *A megtáncoltatott és az ördögös zsidó: Sztereotípiák és közhelyek dialektikája a folklórban = Uő, Éva gyermekei és az egyenlőtlenség eredete: Mesék, teremtéstörténetek, etnoszemitikai elemzések*, Bp., L'Harmattan, 2006, 105–132.

világot idézzon meg, ahol kis bogárcák ugrándoznak jókedvűen fel és alá, vagy fennköltén deklamálnak az erényes és empatikus életvezetésről, de biztos, hogy a népmese feltétlenül örök, tehát most is érvényes, bölcsesség hordozójának tekintendő minden esetben?

Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy míg egy kisgyerek alkalmassá nem válik arra, hogy egy komplikált szerkezetű, több epizódos, sok szereplőt felvonultató, elő- és utóidejűséggel operáló tündérmesét hallás után értelmezni tudjon, a hagyományos mesemondás korpusza nem nagyon kínál fel a (mai) gyerekeknek szövegeket, néhány állatmese és rímes-ritmikus formulamese kivételével. Ezek egyrészt nagyon jól működnek, mert rövid, egy-két epizódos, mellérendelésekből, ismétlésből, fokozásból, egyszerű ellentétekből építkező, formulákat használó, rímes-ritmikus, vagyis az auditív befogadásnak tökéletesen megfelelő elbeszélések. Másrészt némely klasszikusnál már a főszereplők beazonosítása is nehézséget okozhat. *A hólyag, a szalmaszál, a tüzes üszök*: ezekről a legtöbb kisgyerekeknek ma már nincs közvetlen érzéki tapasztalata (igaz, ez nem előfeltétel egy narratíva megértéséhez). Mégis, ha sok gyerek számára egy kakassal (vagy jécikével) való találkozás körülbelül annyira gyakori esemény, mintha egy triceratopsz kapirgálna a szomszéd udvarban, akkor mégiscsak számolnunk kell mára a népmesék világának idegenségével is.

Ezenkívül, mivel a szélesebb olvasóközönség elé majdnem mindig csak a kiváló mesemondók szövegei kerülnek át, az olvasóknak az a benyomása lehet, hogy a szóbeli mesemondás mindig és mindenütt egyenletesen magas színvonalú volt. Holott kéziratok, hangfelvételek tanúsítják, milyen az, amikor nem a szó művésze, hanem közepes vagy annál rosszabb képességű elbeszélő próbálja meg elverekedni magát kínkeserves küzdelemmel vagy száraz egyhangúsággal az „egyszer volttól” a „boldogan éltek, míg meg nem haltak” zárlatig. Ez is népmese, csak ezek a szövegek ritkán jelennek meg nyomtatásban.

Nyilván nem a népmese leértékelése volt a célom a fenti megjegyzésekkel, hanem inkább az, hogy kissé árnyaltabban közelítsünk a népmese *változó* létmódjának és kulturális szerepének megértéséhez, valamint hogy az irodalmi mesét és a népmesét ne *levele* hierarchikusan (vagy esetleg egymást kizáróan) szemléljük. A műmesének/szerzői mesének/irodalmi/kortárs

mesének igenis megvan a létjogosultsága, nem másodrendű képződmény. A magyar gyerekirodalom az utóbbi másfél évtizedben virágkorát éli, egyre több, egyre színvonalasabb kiadvány jelenik meg, még akkor is, ha laikus olvasóként időnként az a benyomásom, az illusztrátorok olyan jók, hogy elviszik a gyöngébb szöveget a hátukon. Ebben a virágzó gyerekirodalomban a népmesének is helye lehetne, talán úgy is, ha képesek vagyunk a közismert alapszövegeken kívül más variánsokat és más világokat is megmutatni. Ezt tanúsítja Frankovics György gyűjteménye is.